

Đuro Benić*

UDK 330.101:141.7

JEL Classification B11, N010

IBN HALDUN: EKONOMSKE MISLI U *MUKADDIMI*

U radu se istražuju i analiziraju doprinosi ekonomskoj misli čuvenog kasnosrednjovjekovnog arapskog filozofa Ibn Halduna koji su dati u njegovom najpoznatijem djelu Mukaddimi. Posebice su razmatrane teme: rad i podjela rada; rad i zarada; proizvodnja; vlasništvo; raslojenost društva, vlast i autoritet vladara; uloga države i oporezivanje; potražnja, ponuda, cijena i novac; trgovina i trgovci, te stanovništvo. Iako u razmatranjima Ibn Halduna nema sustavne ekonomske misli niti izgrađenog općeg sustava ekonomske analize, postoji neosporan značajan doprinos povijesti ekonomske misli i njegovo djelo jednostavno je nezaobilazan izvor u izučavanju povijesti ekonomske misli. Pojedine probleme iz područja ekonomije koji su se 400, 500 godina, pa i u 20. stoljeću objašnjavali u okviru ekonomske znanosti, Ibn Haldun je prvi uočio i razmatrao.

Ključne riječi: Ibn Haldun; Mukaddima; ekonomija; ekonomska misao

1. Uvod

Ibn Haldun, punim imenom Abu Zayd ‘Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn Haldun al-Hadrami (Tunis 27. svibnja 1332. – Kairo 16. ožujka 1406.) bio je poznati kasnosrednjovjekovni arapski filozof i povjesničar, u čijim se djelima isprepliću filozofskopovijesna razmatranja s povijesnim i sociološkim pregledom činjenica iz određenih razdoblja povijesti i pojedinih društvenih struktura. Bio je

* Dr. sc. Đ. Benić, redoviti profesor u trajnom zvanju, Sveučilište u Dubrovniku, Odjel za ekonomiju i poslovnu ekonomiju. (E-mail: dbenic@unidu.hr).

islamski teoretičar i angažirani političar koji se smatra prethodnikom suvremene historiografije ali i sociologije, odnosno utemeljiteljem filozofije povijesti i sociološke znanosti, vrlo aktivan u javnom i političkom životu posebice u mlađim godinama kad su se u Sjeverozapadnoj Africi (Tunis, Alžir, Maroko) uprave i vladavine smjenjivale u kratkim razmacima, najčešće u surovim ratnim okolnostima.

U njegovom najpoznatijem djelu *Mukaddimi* u kojem iznosi misli i poglede o povijesti i društvu, on objašnjava nastanak, razvoj, uspon i pad države u prvom redu socio-ekonomskim transformacijama društva polazeći od toga da su rad i proizvodnja osnova razvoja društva. U djelu postoji niz ekonomskih razmatranja koja se ipak daju sa sociološkog stajališta sagledavajući njihove društvene posljedice, a bez sustavnog pristupa ekonomskoj problematici. Međutim, Ibn Haldun prvi uočava i nastoji objasniti pojedine probleme iz područja ekonomije koji su se nekoliko stotina godina kasnije otkrivali i objašnjavali u okviru doprinosa pojedinih autora ekonomskoj znanosti.¹ Nažalost razmatranja Ibn Halduna o ekonomskoj problematici bila su dugo vremena nepoznata na Zapadu, a prvi cjelovit prijevod *Mukaddime* na engleski jezik objavljen je tek 1958. godine.

Prema tome, srednjovjekovna islamska ekonomska misao pobija tezu J. A. Schumpetera (tzv. *šumpeterijanski jaz*) kojom tvrdi da je Istočno carstvo nadživjelo Zapadno za tisuću godina, a nije sačuvan ni jedan pokušaj ekonomskog rezoniranja koji bi morali spomenuti, te da se može bez straha preskočiti preko 500 godina u epohu sv. Tome Akvinskog.²

U ovom radu nakon životopisa i kratkog razmatranja temeljnih polazišta Ibn Halduna datih u *Mukaddimi*, istražiti će se i analizirati neke od ideja, misli i poveznica po pojedinim temama s ekonomijom.

¹ Ibn Haldun je bez tehnike ili već postojećih koncepata dostupnih u 18. st. razradio nužnost podjele rada prije Adama Smitha; vrijednost rada prije Davida Ricarda i Karla Marxa; teoriju stanovništva prije Thomasa Malthusa; fiskalnu odgovornost države prije J. M. Keynesa i cikličku analizu prije Marxa i Josepha Schumpetera. – Ali, A., Thompson, H. (1999). „The Schumpeterian Gap and Muslim Economic Thought“, *The Journal of Interdisciplinary Economics*, (10),1: 31 - 49., dostupno i na: <http://www1.aucegypt.edu/faculty/thompson/herbtea/articles/jie3.html> , pristup: 16.6.2016., str. 11.

² Prema: Schumpeter, J. A. (1975.). *Povijest ekonomske analize*. Zagreb: Informator, str. 62 - 63.

Ipak treba istaći da J. A. Schumpeter sporadično navodi da se Avicenna (Ibn Sina) i Averroës (Ibn Rushid) moraju spomenuti kao filozofi koji su kroz semitsku meditaciju doprinijeli potpunijem poznavanju Aristotelovih spisa (*isto djelo*, str. 74.), dok je arapski historičar Abu Said Ibn Khaldun uočio, što je naročito istaknut doprinos, da antropogeografija upotpunjuje materijal povijesne sociologije (*isto djelo*, str. 656.).

2. Životopis

Iz uistinu impresivnog životopisa Ibn Halduna ovdje će se ukratko navesti sljedeće.³

Ibn Haldun potječe iz ugledne arapske aristokratske obitelji koja je obnašala mnoge visoke dužnosti u Andaluziji i imala značajnu ulogu u političkim i obrazovnim krugovima, a koja je za vrijeme katoličke *reconquiste* emigrirala iz Španjolske odnosno iz Seville prvo u marokansku Ceutu (danas španjolska enklava na sjeveru Afrike na obali Sredozemnog mora), a odatle u oblast Ifrikiju, današnji Tunis. Visoki položaj ugledne obitelji omogućio je Ibn Haldunu od ranih godina obrazovanje kod najboljih učitelja u tom dijelu islamskih zemalja. Upisao se na ugledno Sveučilište al-Zaytuniyya na kojem je studirao tradiciju, islamsko pravo i gramatiku, te proučavao djela iz književnosti i pjesništva, da bi nakon toga studirao logiku i filozofiju.⁴ Roditelji su mu umrli od kuge kad je imao 17 godina, a on se iz Tunisa preselio u marokanski grad Fes u to vrijeme rastuće znanstveno i intelektualno središte zapadnih islamskih zemalja, te je sa 20 godina započeo političko angažiranje.

Političko angažiranje vodilo ga je čestim promjenama boravišta kod raznih osvajača i vladara pa je u tri godine boravio u Fesu, Ebbi, Tebessi, Grafsi, Biskeri, Tlemcenu, te ponovo u Fesu. Zbog dvorskih intriga uhićen je i u zatvoru je proveo dvije godine (1357. – 1358.). Poslije izlaska iz zatvora ponovo se politički angažirao i bio je sudac za opozive i žalbe. Preselio se 1362. u Španjolsku – u Granadu gdje je proveo dvije godine i s velikim počastima vratio se u otcjepljenu i samostalnu državu odnosno grad Bidžaju. Nakon prevrata u Bidžaji sklanja se u Biskeru, pa u Tlemcen i ponovo u Fes gdje je bio nekoliko puta zatvaran. Poslije toga ponovo odlazi u Granadu ali je od tamo ubrzo protjeran u Tlemcen zbog sumnje u moguću organizaciju prevrata. Odlučio se posvetiti učenju i proučavanju te je četiri godine (1375. – 1379.) s obitelji proveo u utvrđi / dvorcu Qal'a Ibn Salam u Alžiru. Tu je napisao svoje najpoznatije djelo *Mukaddima*. Nastavio je s pisanjem, a u potrazi za bogatim bibliotekama vratio se u rodni Tunis gdje je radio kao učitelj i znanstvenik. Zbog straha od ponovnog progona pod izgovorom da ide na hadž, 1382. godine odlazi u Egipat prvo u Aleksandriju a zatim u Kairo. U arapskoj jezičnoj i kulturnoj zoni jedino je Egipat, gdje su vladali Mameluci, bio u stanju relativne stabilnosti.⁵ U Kairu koji bio prijestolnica u procvatu Ibn Haldun je bio

³ Ibn Haldunov život relativno je dobro poznat i dokumentiran jer je napisao autobiografiju: Ibn Haldun, (2004). *Al-Ta'rif*. Tunis: Susa, (arapski)

⁴ O Ibn Haldunovom obrazovanju, političkom angažiranju, te pojedinim etapama u njegovom javnom životu opširnije u: Karić, E. (2008.). *Ibn Haldun: uvod u čitanje Al-Muqaddime*. Sarajevo: El-Kalem, str. 7 – 47.

⁵ *Isto djelo*, str. 18.

visoko poštovan i ugledan, te je u potpuno drukčijem ozračju mogao nastaviti rad u znanosti predavajući na Sveučilištu Al-Azhar (povezanim s džamijom Al-Azhar) na kojem su se okupljali studenti iz svih krajeva.

Nakon tragedije u kojoj je u brodolomu ispred Aleksandrije izgubio obitelj koja mu se htjela pridružiti u Kairu, od čega se nikad nije oporavio i nije ponovo zasnivao obitelj, Ibn Haldun je godinama obnašao dužnost vrhovnog suca i predavao studentima. Godine 1399. otputovao je u službeni posjet Jeruzalemu u Palestini, a koncem 1400., poslije prodora Tatara i drugih mongolskih plemena pod vodstvom mongolskog vladara Timurlanka, otputovao je u Damask pokušavajući dugim pregovorima (40 dana) spriječiti pad Damaska i dalje prodiranje osvajača. Međutim, Damask je bio opljačkan i spaljen, Ibn Haldun se vratio u Kairo gdje je i dalje u nekoliko navrata obnašao dužnost vrhovnog suca ne prekidajući odnose s islamskim zapadom i nastojeći potaći bolje odnose između Kaira i vladara na islamskom sjeverozapadu Afrike. Umro je u Kairu 16. ožujka 1406. godine.

3. Djela i polazišta

Ibn Haldun je prema uređenoj bibliografiji napisao deset djela i rasprava⁶, a uz navedenu autobiografiju treba spomenuti i djela *Lubab al-muhassal* koje razmatra pitanja iz područja teologije i filozofije, te *Sifa' al-sa'il* u kojem se filozofski raspravlja o sufizmu odnosno mističkom učenju o islamu. Međutim Ibn Haldunovo glavno djelo je *Kitab al-'Ibar (Knjiga pouka)* prvo zamišljeno kao povijest Berbera ali kasnije prošireno s poviješću Arapa, Židova, Grka, Rimljana, Egipćana, Perzijanaca, te tada suvremenih muslimanskih i europskih vladara. Djelo je podijeljeno u sedam knjiga i svojevrsni je pregled svjetske povijesti. Prva od sedam knjiga je *Al-Muqaddima* (prevođena na hrvatski jezik kao *Mukaddima* u značenju *Uvod ili Prolegomena*), a koja se smatra zasebnim djelom.

Mukaddima je zasigurno najpoznatije Ibn Haldunovo djelo u kojem iznosi misli o povijesti i društvu.⁷ Daje svoj koncept povijesnog razvoja kao ciklički

⁶ Vidite u: *isto djelo*, str. 49. – 50.

⁷ *The Muqaddimah*, Abd Ar Rahman bin Muhammed ibn Khaldun, Translated by Franz Rosenthal, London, 1958 - dostupno na: www.muslimphilosophy.com/ik/Muqaddimah/, pristup: 13. 6. 2016.

U nastavku se koristi i poziva na: Ibn Khaldun (2005). *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Princeton: Princeton University Press.

Mukaddima se sastoji od uvoda i šest poglavlja (*isto djelo*, V-vi):

1. O ljudskoj civilizaciji općenito
2. O beduinskoj civilizaciji, o primitivnim zajednicama i plemenima

koncept razvoja društva prije Giambattista Vica (1668. – 1744.). Ibn Haldun traži zakonomjernosti i uzroke u povijesnom razvoju.⁸ Postavlja dva zadatka: odrediti historiju kao znanost i pronaći zakone i uzroke onog objektivnog zbivanja koje se također naziva historija.⁹ Pokretačka sila povijesnih procesa je *assabiyya* odnosno *grupna solidarnost* ili *društvena kohezija* koja se stvara i začinje na različite načine, a nastaje spontano. Bit društvenog života je zajednički napor članova društva da osiguraju sredstva za život članovima društva pri čemu ključnu ulogu imaju klima i zemljopisni položaj, moralne i duhovne poveznice, ali i različite socijalne, ekonomske i političke odrednice. Znači i prirodni i društveni i politički čimbenici utječu na proces povijesnih zbivanja.

Ibn Haldun razlikuje i prvi razgraničava pojmove društvo i država. Dva osnovna tipa društva su nomadi i sjedioci, dok analizom načina proizvodnje objašnjava nastanak države u čijem stvaranju *assabiyya* ima presudnu ulogu. Države nastaju ali i nestaju, imaju život kao i ljudi a razlikuje se najmanje pet etapa odnosno različitih faza od nastanka i uspona do razdoblja opadanja i konačne propasti države: (1) osvajanje vlasti; (2) postizanje potpune kontrole nad narodom, tlačenje podanika i naroda osim svite oko vladara i kralja; (3) uživanje vladajućeg i upravljajućeg sloja, raskošan i miran život; skupljenim porezom podižu se velike građevine, velike konstrukcije, prostrani gradovi, uzvišeni spomenici; ovo je posljednja faza u kojoj je vladar u potpunosti autoritet neovisan u svojim mišljenjima i odlukama; (4) vlada potpuna statičnost, uživa se u miru i onom što su prethodnici izgradili a vladar ne pokušava odstupiti od tradicije pa razdoblje prosperiteta prestaje i ulazi se u opadajuću fazu; (5) faza iscrpljenosti i rasula; opća stagnacija, trošenje preostalog od prethodnih pokoljenja; vladar gubi potporu dotadašnje svite ali i naroda, angažirani loši službenici iz nižih slojeva ne znaju i nisu kvalificirani voditi državne poslove, vojnici napuštaju vojsku zbog loših uvjeta jer ih vladar ne plaća i troši novac koji bi trebao njima isplatiti, te dolazi do konačnog rasula države.¹⁰ Sa slabljenjem države slabe i zamiru

-
3. O državama, kraljevskoj vlasti, kalifatu i stupnjevima vlasti
 4. O zemljama, gradovima i svim drugim oblicima sjedilačke civilizacije
 5. O različitim načinima privređivanja kao što su stjecanje profita i zanati
 6. O različitim vrstama znanosti.

⁸ Ibn Haldun je prvi mislilac koji je sustavno elaborirao filozofsko povijesnu koncepciju cikličkog kretanja. Možda je upravo ovaj arapski mislilac onaj kojeg bismo s najvećim pravom mogli odrediti kao pravog utemeljitelja filozofije povijesti u užem smislu riječi. On ne samo što elaborira kriterije i metode valjane rekonstrukcije minulih zbivanja, nego postavlja zadaću da otkrije zakonomjernosti i uzroke povijesti ljudskog roda, a realizaciju te zadaće utemeljuje upravo u filozofiji. – Veljak, L. (2009.). „Ibn Haldun i Vico: o mediteranskom utemeljenju cikličkog poimanja povijesti“. *Filozofska istraživanja*. (29), 4: 720.

⁹ Vranicki, P. (2001.). *Filozofija historije*. Knjiga prva. Zagreb: Goldenmarketing, str. 88.

¹⁰ Prema: Ibn Khaldun, *isto djelo*, III:15, str. 141 – 142.

određene forme *assabiyye*. Prema tom *assabiyya* vodi grupe do moći ali u sebi sadrže psihološke, sociološke, ekonomske i političke uzroke propasti i sloma.¹¹

Nastanak, razvoj, uspon i pad države Ibn Haldun objašnjava u prvom redu socio-ekonomskim transformacijama društva, što predstavlja jedan od rijetkih primjera srednjovjekovne islamske misli u kojoj se razvojni put političkog entiteta ne vezuje samo za religiju i religijske norme, već za mišljenje i aktivnosti ljudi koji ga čine.¹² Naime, *assabiyya* je neophodna za stvaranje i prosperitet države, međutim

Slično državi i dinastije prolaze kroz određene faze s različitim obilježjima, a prema Ibn Haldunu vijek dinastije proteže se kroz tri generacije (*Isto djelo*, III:12, str. 137.). Prva generacija osnivača dinastije zadržava osobine nomadskih plemena: skromnost, hrabrost i odlučnost s velikim zajedništvo. Druga generacija pod utjecajem vladarevog autoriteta i lagodnog života prelazi s nomadske na sjedilačku kulturu, bez osjećaja zajedništva a od izuzetno jake *assabiyye* u prvoj generaciji u drugoj snaga i značaj *assabiyye* odnosno društvene kohezije opada. U trećoj generaciji razdoblje nomadskog života i njegovih obilježja i običaja u potpunosti se zaboravljaju, a ljudi se prepuštaju luksuznom i rasipničkom načinu života. *Assabiyya* potpuno nestaje, odnosno potpuno nestaje osjećaj pripadnosti grupi, a vladar od plaćenika stvara državni aparat koji donekle pomaže dinastiji ali ne sprječava njeno propadanje pa ona u potpunosti nestaje u četvrtoj generaciji. Prema Ibn Haldunu svaka generacija traje oko 40 godina, što znači da dinastija traje 120 godina, nekoliko više ili manje.

„Na taj način trajanje života dinastije odgovara trajanju života čovjeka; raste i prelazi u doba stagnacije i nakon toga u nazadovanje. Otud ljudi uobičajeno kažu da dinastija traje stotinu godina ...“ (*Isto djelo*, III: 12, str. 138.).

¹¹ Naravno, postavke Ibn Halduna treba sagledati u vremenu u kojem je živio – kraj srednjeg vijeka i promjene značajne za Istok i Zapad, ali i posebice događaji koji su potresali svijet tadašnjeg islama a naročito regiju Magreb gdje su međusobni ratovi malih dinastija vodili anarhiji što je uz navalu i prodor Mongola ukazivalo na propadanje islama. Uz urođenu sklonost sve je to utjecalo na vokaciju za proučavanje povijesti i najdubljih uzroka kojim je bio svjedokom kao i onih koji su im prethodili i uvjetovali ih. ... Ibn Haldunovo shvaćanje povijesti i njegovo shvaćanje zakona povijesnog odvijanja duboko je realistično, potaknuto je konkretnim povijesnim iskustvom. – Prema: Bučan, D. (1976.). *Realistički racionalizam ibn Halduna: ibn Haldun iz Mukaddime*. Zagreb: JAZU, str. 19.

¹² Vukoičić, J. (2015.). „Politička teorija Ibn Halduna“. *Kom.* (4), 2: 126.

U objašnjenju vlasti i autoriteta Ibn Haldun se razlikuje od mnogih filozofa i teoretičara koji su u islamskom svijetu objašnjavali da vlast proizlazi iz vjerskog zakona što ga Bog propisuje a Prorok među ljudima objavljuje. Ibn Haldun smatra da se to stajalište ne može dokazati jer se život i odnosi u zajednici često formiraju i bez toga. (Tako su pogani koji nemaju Svete knjige imali i imaju svoje države). – Prema: Vranicki, P., *isto djelo*, str. 94.

Veliki dijelovi *Al-Muqaddime* spleteni su oko jedne Ibn Haldunove trijale koja je po njegovom filozofskom mišljenju iskazana kroz tri aksioma: (1) nomadska plemena usljed svoje kohezivnosti osvajaju sjedilačka društva; (2) spajanje plemenske ili grupne solidarnosti i vjerskog žara – tj. *assabiyye* - jest prevlađujući fenomen u povijesti; (3) svako osvajanje po unutarnjoj dinamici teži bogaćenju, raskoši, luksuzu i lagodnom životu, a sve to dovodi do propasti i uništenja vladajućih slojeva društva – dinastija, vojske, upravljačke klase ... (ovo je možda najznačajniji aksiom *Al-Muqaddime*). – Prema: Karić, E., *isto djelo*, str. 143 – 145.

glavne odrednice nastanka i razvoja države su uz *assabiyyu* materijalna proizvodnja i religija. Njihovo jačanje ili slabljenje vode rastu i trajnosti ili slabljenju i rasulu države. Prema tome, prelazak iz primitivnog društva u razvijeno civilizirano društvo posljedica je povećane proizvodnje i akumulacije dobara, što znači da su rad i proizvodnja osnova razvoja društva.

Tako se dolazi do Ibn Haldunovih ekonomskih razmatranja koja, istina, on izlaže sa sociološkog stajališta sagledavajući njihove društvene posljedice. U tim razmatranjima nema sustavne ekonomske misli niti izgrađenog cjelovitog općeg sustava ekonomske analize kao kod Adama Smitha, pa otud ni začetka ekonomije kao znanosti.¹³ Treba istaći da se posebice nakon prijevoda *Mukaddime* zadnjih desetljeća u literaturi navode i analiziraju Ibn Haldunovi doprinosi razvoju ekonomske misli. Oni uopće nisu upitni štoviše nezaobilazni su u izučavanju povijesti ekonomske misli, a neki Ibn Halduna čak nazivaju „ocem ekonomije“, „drugim ocem ekonomije“, „zaboravljenim ocem ekonomije“ i sl.¹⁴

¹³ Premda su u Ibn Haldunovom objašnjavanju rasta i pada dinastija u prvom planu sociološki činitelji važni su i ekonomski činitelji. Iako se ne razmatraju odvojeno, analiziraju se koncepti kao što su učinak podjele rada na proizvodnost, utjecaj ukusa na potražnju, izbor između potrošnje i akumulacije kapitala, utjecaj profita i oporezivanja na proizvodnju. Obrazloženje procesa ekonomskog razvoja značajno je dostignuće. ... Međutim, Ibn Haldunov rad nije imao trajniji utjecaj u islamskom svijetu. Sljedeći veći, odnosno značajniji razvoj ekonomske misli postignut je u Zapadnoj Europi a ne u Sjevernoj Africi. - Prema: Backhouse, R. E. (2002). *The Penguin History of Economics*. London: Penguin Books, str. 38 – 39.

¹⁴ Tako Ibrahim M. Oweiss profesor ekonomije na Georgetown Universityju u Washingtonu naglašava da je na polju ekonomije Ibn Haldun ostavio veliki doprinos po prvi put u povijesti. Pokazao je širinu i dubinu u razmatranju vrijednosti i rada, teoriji akumulacije kapitala, percepciji potražnje, ponude, cijena i profita, teoriji oporezivanja i drugim ekonomskim temama, što ga čini ocem ekonomije. Vidite opširnije u Oweis, I. M. (1988). „Ibn Khaldun, the Father of Economics“, u: Atiyeh, G. N., Oweiss, I. M. (Eds.). *Arab Civilization: Challenges and Responses*. Albany: State University of New York Press, str. 112 – 127. – dostupno i na: <http://faculty.georgetown.edu/imo3/ibn.htm>, pristup: 2. 7. 2016.

S druge strane ističe se da je Ibn Haldun razvio sofisticiranu teoriju cijena i vrijednosti, teoriju proizvodnje i suvremenu analizu uloge države. Nadalje, postavio je pred-Maltuzijansku teoriju stanovništva ali ipak je netočno nazvati ga „ocem ekonomije“. – Vidite u: McCaffrey, J. „Ibn Khaldun: the forgotten father of economics?“, dostupno na: www.tcd.ie/Economics/assets/pdf/SER/2009/Joe_McCaffrey.pdf, pristup 15. 6. 2016.

U literaturi se također pokušava dokazati da su i Ibn Haldun i Adam Smith „očevi ekonomije“. Naglašavajući doprinose Ibn Halduna na području podjele rada, teorije proizvodnje, dohotka, uloge države, oporezivanja i teorije o opstanku stanovništva, autori zaključuju da je teško reći da je Ibn Haldun samo otac ekonomije, te da bi za njega i njegove rane doprinose i široka razmišljanja o različitim temama iz društvene znanosti trebalo naprednije ime, pa bi on mogao biti Kum ekonomije ili Inspirativni otac ekonomije – vidite opširnije u: Ead, H. A., Eid, N. H. (2014). „Between Ibn Khaldun and Adam Smith (Fathers of Economics)“. *IOSR Journal of Business and Management*. (16), 3: 54 – 56.

Treba naglasiti da je Ibn Haldunova ekonomija u funkciji njegove sociologije, odnosno proučavanja ustroja i razvoja društva. Razmatrajući pojedine probleme iz područja ekonomije on je uvijek u potrazi za objašnjenjem društvenih pojava kojima osnovicu i uzroke nalazi u području proizvodnje i podjele rada. Tako razvoj društva i civiliziranosti promatra kao posljedicu rasta i diverzifikacije proizvodne aktivnosti društva, a dekadenciju i propadanje civiliziranog društva kao posljedicu opadanja proizvodne aktivnosti. Nadalje, on utvrđuje jednu vrstu dijalektičkog odnosa između proizvodnje i civilizacije u kojem rast jednog utječe na rast drugog i obratno.¹⁵

U nastavku će se po pojedinim temama istražiti neke od ideja, misli i poveznica s ekonomijom i ekonomiji bliskoj tematici iz *Mukaddime*, a koji ukazuju na neosporan značajan doprinos Ibn Halduna povijesti ekonomske misli koji je nažalost dugo vremena bio nepoznat na Zapadu.¹⁶

Postoje i drukčija gledišta. „Istočno carstvo je nadživjelo Zapadno za punih tisuću godina ... Na polju ekonomske misli ipak nam nije ništa ostavilo. Jedini izuzetak vrijedan spomena čine ideje arapskog povjesničara i političara Ibn Khalduna, a napose njegovo isticanje da pravno objašnjenje za društvene pojave treba tražiti u načinu na koji ljudi pribavljaju sredstva za život.“ – Dragičević, A. (1987.). *Razvoj ekonomske misli*. Zagreb: CEKADE, str. 13.

¹⁵ Vidite u: Bučan, D., *isto djelo*, str. 36.

U današnjem svijetu arapske i druge zemlje u procesu strukturnog prilagođavanja ne mogu izbjeći staru lekciju o razvoju: alocirati rijetke resurse za značajne ciljeve unutar sustava primjerenih stimulacija ugrađenih u široki društveni konsensus. To su bile rane vizije Ibn Halduna, tako da su njegova opća opažanja još uvijek prikladna za suvremene ekonomske reformatore. – Weiss, D. (1995). „Ibn Khaldun on Economic Transformation“. *International Journal of Middle East Studies*. (27), 1: 36.

¹⁶ Kako Ibn Haldun stvara u doba propadanja arapskog imperija, njegovo djelo tek u drugoj polovini 19. stoljeća postaje poznato i iznenađuje obrazovane Europljane. U *Prolegomeni* izlaže misli o povijesti i društvu zbog kojih se drži pretečom suvremenih društvenih znanosti. – Gross, M. (1996.). *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber, str. 53.

Prvi prijevod *Mukaddime* na francuski jezik urađen je 1858. godine, dok su se dijelovi *Mukaddime* prevodili na engleski jezik 1905., 1922. i 1950. Tek je F. Rosenthal 1958. godine dao cjelovit prijevod na engleski jezik u tri sveska, objavljena u New Yorku i Londonu.

Iz ekonomskih razmatranja Ibn Halduna J. J. Spengler posebno ističe i analizira šest tema: (1) rast stanovništva; (2) ponuda, potražnja i cijena; (3) profiti i njihova uloga; (4) položaj, poslušnost i profit; (5) višak, luksuz i formiranje kapitala i (6) oblici potrošnje; trošenje. Vidite opširnije u: Spengler, J. J. (1964). „Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun“. *Comparative Studies in Society and History*. (6), 3: 297 – 303.

Joseph Spengler bio je prvi povjesničar ekonomije na Zapadu koji je u svom članku 1964. godine prepoznao i istakao značajan doprinos ekonomskoj misli Ibn Halduna – Hosseini, H. S. (2003). „Contributions of Medieval Muslim Scholars to the History of Economics and their Impact: A Refutation of the Schumpeterian Great Gap“, u: Samuels, W. J., Biddle, J. E., Davis, J. B. (Eds.). *A Companion to the History of Economic Thought*, Malden: Blackwell Publishing. str. 29.

Ovdje je potrebno istaći da su 1955. godine o ekonomskoj misli Ibn Halduna prvi pisali M. R. Sharif i T. B. Irving: Sharif, M. R. (1955). „Ibn Khaldun, The Pioneer Economist“. *Islamic Litera-*

4. Doprinosi ekonomskoj misli

Rad i podjela rada

Rad, podjela rada i proizvodnja temeljne su teme u Ibn Haldunovim razmatranjima vezanim za ekonomiju. Već na početku *Mukaddime* nakon uvoda pod naslovom *Prva knjiga Kitab al-'Ibara* navodi koliku važnost pridaje ljudskom radu i proizvodnji ističući da su između onog što čovjeka čini čovjekom različitim od životinje na prvom mjestu znanje i proizvodnja.¹⁷ Naknadno u *Mukaddimi* svoju tvrdnju obrazlaže i ističe da su rad i podjela rada temelj proizvodnje koja je osnovna pretpostavka formiranja društvene zajednice i njenog razvoja. Rad, odnosno inženjerske vještine i učinkovita organizacija rada mnogih radnika, u osnovi su svih monumentalnih građevina koje ilustriraju razlike u snazi i slabosti između različitih dinastija.¹⁸

U nomadskom društvu temeljni oblik proizvodnje i stjecanja dobara je poljoprivreda (stočarstvo i dr.), dok se u sjedilačkoj civilizaciji u gradovima proizvodnja temelji na zanatstvu.¹⁹ U primitivnom društvu rad osigurava podmirenje osnovnih

ture (Lahore). (6), 5: 33 – 40.; Irving, T. B. (1955). „Ibn Khaldun on Agriculture“. *Islamic Literature (Lahore)*. (7), 8: 31 – 32.; o istraživanju povijesti islamske ekonomske misli vidite u: Islahi, A. A. (2009). „Thirty years of research in the history of Islamic economic thought: Assessment and future directions“, *MPRA: Paper No. 18102*, dostupno na: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/18102/>, pristup: 29.8.2016.

O ekonomskim razmatranjima Ibn Halduna vidite u: Bučan, D., *isto djelo*, str. 34 – 36. i 53 – 55., te pojedine autorove komentare na tekst iz *Mukaddime*, str. 133 – 148.; Sušić, H. (1974.). „Ibn Haldunove ekonomske ideje“, Sarajevo: *Pregled*, br. 1.; Karatas, S. C. (2006). „The Economic Theory of Ibn Khaldun and the Rise and Fall of Nations“. *Muslim Heritage*, dostupno na: <http://www.muslimheritage.com>, pristup: 2. 7. 2016., Boulakia, J. D. C. (1971). „Ibn Khaldun: A Fourteenth-Century Economist“. *Journal of Political Economy*. (79), 5: 1105 – 1118.; Spengler, J. J., *isto djelo*, str. 268 – 306.; Al-Azmeh, A. (1990). *Ibn Khaldun*, London: Routledge; Bartkus, J. R., Hassan, M. K. „Ibn Khaldun and Adam Smith: Contributions to Theory of Division of Labor and Modern Economic Thought“, dostupno na: <http://www.muslimheritage.com>, pristup: 9.8.2016.; Soofi, A. (1995). „Economics of Ibn Khaldun Revisited“, *History of Political Economy*, (27), 2: 387 – 404.; Backhaus, J. G. (2012). (Ed.). *Handbook of the History of Economic Thought*, New York: Springer, str. 69 – 72.

¹⁷ „Kažemo da se čovjek razlikuje od ostalih živih bića određenim kvalitetama koje su mu svojstvene: (1) znanjem i zanatima koji proizlaze iz sposobnosti razmišljanja što razlikuje čovjeka od ostalih životinja i uzvisuje ga kao biće koje razmišlja iznad svih stvorenja.“ - Ibn Khaldun, *isto djelo*, str. 42.

¹⁸ *Isto djelo*, III:16, str. 143.

¹⁹ „To je zato što je poljoprivreda prirodna i jednostavna djelatnost. Zbog toga se, po pravilu, sjedilačko stanovništvo ili stanovništvo koje živi u luksuzu ne bavi poljoprivredom. One koji se njom bave obilježava poniznost ...“ - *Isto djelo*, V:8, str. 309.

čovjekovih potreba, dok se s razvojem proizvodnje podjelom rada ljudi specijaliziraju i tako proizvode dobra koja su daleko iznad njihovih potreba.

Prema Ibn Haldunu rad, podjela rada i višak rada izvor su blagostanja. Rad je izvor vrijednosti.²⁰ Ranije navedena podjela rada temelj je društvene zajednice. Razlog tome jest da pojedinac ne može sam proizvesti sve kućanske i druge potrepštine. U cilju takve proizvodnje svi ljudi moraju surađivati. Ono što se suradnjom dobiva zadovoljava potrebe mnogo većeg broja ljudi. Kombinirani rad proizvodi više od potreba onih koji rade.²¹ Tako Ibn Haldun uvodi kategoriju viška rada, jedno od osnovnih polazišta u teoriji Karla Marxa (koju je Marx postavio 500 godina kasnije), a prema kojem je to trajno, urođeno obilježje svakog klasnog društva (kojeg od radnika prisvaja vlasnička klasa). Prema Ibn Haldunu višak rada i mogućnost raspolaganja s njim izvor je bogatstva. Tako, ako je rad stanovnika u jednom gradu raspoređen prema potrebama tih stanovnika, dostupnog rada je više od potrebnog za zadovoljenje minimalnih potreba. Prema tome utrošeni rad omogućuje luksuz ili može zadovoljiti potrebe stanovnika drugih gradova. Ti stanovnici razmjenom ili kupovinom uvoze proizvode koje trebaju od onih koji ih imaju u višku. Time stanovništvo koje ima višak ostvaruje značajan iznos bogatstva.²² Prema tome, višak rada i mogućnost da se tim viškom raspolože izvor je bogatstva.

Rad i zarade

Ibn Haldun dijeli sve zarade od rada u dvije kategorije *rizk* i *kesb*, profit i sredstva za život.²³ Rad je stvarna osnova profita. Kad rad nije cijenjen i obavlja se

²⁰ Ibn Haldun je prvi formulirao radnu teoriju vrijednosti koja je zaokupljala klasične ekonomiste u 18. i 19. stoljeću. – Ekelund, R. B., Hebert, R. H. (2007). *A History of Economic Theory and Method*. Fifth Edition. Long Grove: Waveland Press, str. 26.

²¹ Ibn Haldun navodi primjer prema kojem jedan čovjek ne može sebi osigurati potrebnu količinu pšenice, ali zajednički djelovanjem šesterice ili deseterice uključujući kovača i drvodjelca koji prave alat i druge koji uzgajaju stoku za obrađivanje zemlje i žetvu i obavljaju ostale poljoprivredne aktivnosti, podjelom poslova i udruživanjem proizvest će žita nekoliko puta više nego što im je potrebno. – *Isto djelo*, IV:11, str. 273.

Ibn Haldun 400 godina prije Adama Smitha daje skoro jednak argument i objašnjava zašto podjela rada omogućuje radnicima specijalizaciju i povećanje proizvodnosti. – Weiss, D., *isto djelo*, str. 30.

²² Ibn Khaldun, *isto djelo*, IV:11, str. 273.

²³ *Rizk* i *kesb* su temeljni ekonomski pojmovi u *Mukaddimi*. Prema D. Bučanu *rizk* označava dobit koja se izbija iz viška rada, odnosno profit koji se stječe manipulacijom i korištenjem viška stečevine, a *kesb* označava sve ono što je zarađeno i stečeno na bilo koji način (Bučan, D., *isto djelo*, tumač arapskih izraza, str. 152. i 155.). I. M. Oweiss navodi da je *rizk* bruto zarada koju čovjek

bez naknade, očekivanje profita nestaje i učinjen je neproduktivan posao. Sjedi-lačko stanovništvo se razilazi i civilizacija propada.²⁴

Isto tako, prema Ibn Haldunu rad je sastavni dio kapitala. Dobit i sredstva za život predstavljaju vrijednosti ostvarene radom civiliziranih ljudi. Naporima i radom stječu kapital i ostvaruju profit. Osim rada ne postoji drugi način ostvarivanja profita.²⁵ Ipak, ostvariva je dobit bez uloženog rada – npr. kad kiša pogoduje plodnosti polja i slično. Međutim, to samo pridonosi urodu jer čovjek mora raditi i u povoljnim uvjetima. Ostvareni profit neophodan je za život ukoliko je u skladu s čovjekovim nužnim potrebama. Ako je veći od njegovih potreba tada je to akumulacija kapitala (izvor bogatstva i mogućeg podmirenja luksuznih potreba, op.a.).²⁶

Potrebno je znati da profit proizlazi iz napora i težnje za stjecanjem. Sredstva za život zahtijevaju rad i napor. Napor da se dobiju sredstva za život ovisi o Božjem određenju i inspiraciji. Sve dolazi od Boga. No, ljudski rad je neophodan za svaki profit i akumulaciju kapitala. U zanatstvu je očito rad izvor profita, a ljudski rad je neophodan i kad su izvor dobiti životinje, biljke ili rude. Bez rada nikakva dobit, odnosno profit neće se postići i rezultat neće biti od koristi.²⁷

Proizvodnja

Ibn Haldun vrlo jednostavno objašnjava nužnost podjele rada i organizacije rada koja rezultira proizvodnjom u kojoj se proizvodi output znatno viši od potreba sudionika u proizvodnji.

Sposobnost pojedinca nije dovoljna za proizvodnju hrane koja mu je potrebna čak i ako se pretpostavi minimum hrane za dnevnu potrošnju – malo pšenice, npr. Ta količina hrane ostvariva je poslije pripreme koja obuhvaća mljevenje, miješanje i pečenje. Za svaki od tih triju poslova potrebne su posude i alati koje mogu proizvesti zanatlije kao što su kovači, drvodjelci i lončari. Uz pretpostavku da čovjek

ostvaruje kad radi za sebe i prodaje svoje proizvode drugima; tu vrijednost mora uključivati trošak sirovine i prirodnih izvora. *Kesb* se zarađuje kad čovjek radi za sebe. Naglašava često prisutnu pogrešku prevodilaca u razumijevanju rizka. *Rizk* može značiti i profit i bruto zaradu ovisno o kontekstu. Bez obzira da li *rizk* ili *kesb*, sve zarade su vrijednosti realizirane ljudskim radom dobijenim ljudskim naporom (Oweiss, I. M., *isto djelo*, str. 2.). U prijevodu *Mukaddime* na engleski koji se koristi u ovom radu Franz Rosenthal ta dva pojma prevodi kao *profit* koji se i ovdje tako naziva i *sustenance* koja se ovdje prevodi i naziva „sredstva za život“.

²⁴ Ibn Khaldun, *isto djelo*, II:25, str. 119.

²⁵ *Isto djelo*, III:41, str. 241.

²⁶ *Isto djelo*, V:1, str. 297.

²⁷ *Isto djelo*, V:1, str. 298.

može jesti neprerađena zrna pšenice čak bi veći broj postupaka bio neophodan da se dobije zrno pšenice – sjetva, žetva i vršidba, a za svaki od tih poslova neophodna su oruđa i zanati da se ta oruđa proizvedu. Pojedincu je to neostvarivo, čak ni dio toga. Stoga se udruživanjem sa svojim bližnjim i kooperacijom proizvodi količina mnogo puta veća od potreba onih koji je proizvode.²⁸

Oni koji su se bavili poljoprivredom a osobito stočarstvom živjeli su nomadskim načinom života u uvjetima nenastanjenih krajeva i krajolika s bogatim poljima za uzgoj i ispašu. Zajedništvom i suradnjom stjecali su onoliko koliko im je potrebno za održavanje na životu.

Naknadno poboljšanje uvjeta življenja i stjecanja većeg bogatstva i udobnosti od potrebnog dovodi do suradnje za proizvodnju većeg od neophodnog za život pa koriste više hrane i odjeće, grade velike kuće, naselja i gradove. ... Grade dvorce i palače opskrbljene tekućom vodom, grade kule sve veće i veće i takmiče se u njihovom opremanju. Razlikuju se po kvaliteti odjeće, kreveta, posuđa i pribora kojim se služe. „Sjedilački ljudi“ označavaju stanovnike gradova i zemalja od kojih su neki prihvatili zanate kao način zarade za život, dok su drugi prihvatili trgovinu. Zараđuju više i žive ugodnije od nomada jer žive na razini višoj od razine neophodne za preživljavanje, a njihovo življenje u skladu je s njihovim bogatstvom.²⁹

Očito je da je prema Ibn Haldunu proces urbanizacije društva posljedica promjena u područjima proizvodnje i vlasništva. Proizvodnja iznad nužnog za zadovoljenje osnovnih potreba, te vlasništvo odnosno imovina (ako su zaštićeni) koji daju poticaj za veće poslovne aktivnosti i ostvarenje profita mijenjaju način života.

Tako povećanje rada rezultira većom proizvodnjom i profitom, povećava se blagostanje, stvaraju se potrebe daleko iznad osnovnih potreba, a to potiče proizvodnju novih proizvoda i stvaranje novih zanata a sve to doprinosi rastu i razvoju. Prema tome, rad, podjela rada i organizacija dovode do proizvodnje, a povećana proizvodnja i akumulacija dobara do promjena u načinu života i do novih potreba koje zahtijevaju nove zanate, a sve to vodi ostvarenju gospodarskog rasta.

²⁸ Prema: *isto djelo*, I, str. 45.

²⁹ *Isto djelo*, II:1, str. 91 – 92.

U Ibn Haldunovoj teoriji proizvodnje bitna je društvena organizacija. Pojedinci moraju raditi zajedno kako bi osigurali proizvodnju čak i u poljoprivredi, a podjela rada prema sposobnostima omogućuje najučinkovitiju proizvodnju (McCaffrey, J., *isto djelo*, str. 2.).

Ibn Haldun 400 godina prije Adama Smitha obrađuje društvenu proizvodnju dobara (Sabolović, D. (1972.). *Historija političke ekonomije*. Zagreb: Informator, str. 23.).

Vlasništvo

Jasno definirana vlasnička prava neophodna su za razvoj i gospodarski rast. U prije razmatranih pet faza u razvoju države, već u prvoj fazi vladar služi kao uzor svom narodu po načinu kako stječe slavu, prikuplja poreze, brani imovinu i osigurava vojnu zaštitu.

Prema Ibn Haldunu Beduini su divlji narod kojem je divljaštvo postalo obilježje i priroda. U tom uživaju jer imaju slobodu i nisu podčinjeni vođi i vođenju, pa je to negacija i suprotnost civilizacije. Nagoni pljačkaju sve što drugi ljudi posjeduju a što im se sviđa i ne postoji nikakva politička vlast koja bi zaštitila imovinu odnosno vlasništvo.³⁰

Suprotno tome, prema Ibn Haldunu zaštita i provedba imovinskih prava neophodna je za opstanak civilizacije. Ukoliko vlasnička prava nisu zaštićena dolazi do pada gospodarskih aktivnosti jer nesigurnost očuvanja imovine vodi smanjivanju poticaja za stjecanje imovine. Opseg i stupanj do kojeg su vlasnička prava uskraćena određuju opseg i stupanj do kojeg se smanjuju napori pojedinaca u stjecanju imovine. Kad su napadi na imovinu opsežni i opći ugrožavajući svakog pojedinca nastupa razdoblje opće poslovne neaktivnosti, a u slučaju smanjene imovinske ugroženosti odgovarajuće smanjivanje probitačnih aktivnosti malo je.³¹ Ibn Haldun uočava povezanost vlasničkih prava i pravde. Ljudi opstaju samo uz pomoć imovine. Način očuvanja imovine jest njegovanje vlasničkih prava, a to je ostvarivo uz pravednost. Tako pravda uspostavlja ravnotežu između ljudi.

Nepravdu ne treba shvatiti samo u smislu da je to oduzimanje novca i druge imovine od vlasnika bez naknade i bez razloga, kao što se obično podrazumijeva. Nepravda je općenitija od toga. Ukoliko netko otuđi nečiju imovinu, ili prisiljava pojedinca na rad, ili ga neopravdano optužuje, ili mu nameće dužnosti protivne vjerskom zakonu, čini nepravdu prema toj osobi.³²

Prema tome, pravo vlasništva vrlo je bitno i neophodno u islamu kao pitanje pravednosti, a nepravda je ta koja razara državu i civilizaciju.

³⁰ Vidite u: Ibn Khaldun, *isto djelo*, II:25, str. 118 – 119.

³¹ Prema: *isto djelo*, III:41, str. 238.

³² *Isto djelo*, III:41, str. 240

To je ono što je Muhamed imao na umu kad je zabranio nepravdu koja uništava i vodi propasti civilizacije i u konačnici iskorjenjuje ljude, pa je zato potrebno očuvanje: (1) religije, (2) duše (života), (3) intelekta, (4) potomstva i (5) imovine (*isto djelo*, III:41, str. 240.).

Raslojenost društva, vlast i autoritet vladara

Postoji povezanost između bogatstva pojedinca i njegovog mjesta na hijerarhijskoj ljestvici u društvu, pa su materijalno stanje i društveni ugled usko povezani.

Prema Ibn Haldunu društveni slojevi, odnosno rangiranje i društveni položaj široko su rasprostranjeni. Iznad vladara nema nikoga. Na dnu su oni koji ne posjeduju ništa i nemaju što izgubiti. Između njih nalaze se brojne klase. Neizostavna je solidarnost radi ostvarenja osobnih interesa i opstanka. Ponekad većina koja surađuje ne zna cilj i interese cjeline. Otud je jasno da visok položaj i mogućnost naređivanja podložnim u okviru vjerskih prava i dopuštenja doprinosi ostvarenju cilja.

Svaka klasa ima moć i utjecaj na klase koje su niže od nje. Svaki pripadnik niže klase traži potporu od članova sljedeće više klase i oni koji je dobiju postaju aktivniji proporcionalno koristi odnosno profitu kojeg ostvaruju. Stoga društveni položaj oblikuje način života pojedinca, a koliko utječe ovisi o klasi i statusu osobe, te pojedinom rangu odnosno položaju. Ukoliko je riječ o visoko utjecajnoj dužnosti koju pojedinac obnaša korist od nje je velika, a ako je ograničena i nevažna korist je mala. Osoba bez položaja, iako može imati novac, dobiva bogatstvo u skladu s radom, imovinom i trudom koji ulaže. To je prisutno kod većine trgovaca, poljoprivrednika i zanatlija. Bez položaja i uz ograničenu mogućnost ostvarenja profita u njihovim zanatima većinom će biti siromašni i oskudijevat će, odnosno teško će se obogatiti. Budući je precizirano da su sreća i bogatstvo ovisni o postizanju društvenog uspjeha, velika se i važna naklonost daruje pojedincu s položajem, a onaj koji ga dobije veliki je sretnik.

Darovanje položaja podrazumijeva utjecaj i snagu. Zbog toga osoba koja traži i želi položaj mora biti iznimno prilagodljiva prohtjevima moćnijih i vladara. U suprotnom uspjeh nije ostvariv. Kako su poslušnost i laskanje preduvjeti društvenog uspona koji nosi sreću i profit, većina bogatih i sretnih ljudi imaju takva obilježja. Također zbog toga, ističe Ibn Haldun, ponosni i gordi ljudi ne stječu položaj pa je izvor njihove zarade njihov vlastiti rad a oni ostaju siromašni i u oskudici.³³

Vlast i autoritet vladara jedna je od glavnih tema Ibn Haldunovih promišljanja. Potreba za autoritetom prirodna je potreba jer je autoritet jedina snaga koja društvo može štititi od neprijatelja izvana ali i obuzdavati međusobno neprijateljstvo u društvu.

Kad čovječanstvo postigne društvenu organizaciju i kad civilizacija postane činjenica ljudi trebaju autoritet koji bi štitio jedne od drugih jer su agresivnost i

³³ Prema: *isto djelo*, V:6, str. 305 – 307.

nepravda u naravi čovjeka. Oružje koje ljudi posjeduju za obranu od zvijeri nije im dovoljno da se brane jedni od drugih jer ga svi posjeduju. Stoga je potreban netko da brani jedne od drugih. To može biti samo netko od članova društva. On mora dominirati i imati moć i autoritet tako da nitko neće moći napasti nekoga. U tom je značaj kraljevske vlasti. Otud postaje jasno da je kraljevska vlast prirodno čovjekovo obilježje te da je ljudima neophodna.³⁴

Filozofi nastoje dati logičan dokaz o postojanju proročanstva i pokazati da je ono prirodna značajka čovjeka te da je čovjeku apsolutno potreban netko tko ima autoritet prisile. Ta vlast proizlazi iz religijskog zakona koji Bog propisuje a čovjek objavljuje.³⁵ Međutim Ibn Haldun naglašava, kao što je već spomenuto, da kraljevska vlast ne mora biti od Boga dana jer su narodi koje vode proroci i koji imaju Svete knjige u manjini u odnosu na one koji nemaju Svete knjige a usprkos tome imaju državu. Tu su izvori autoriteta svjetovne naravi.³⁶

Ukratko, prema Ibn Haldunu kraljevska vlast je institucija svojstvena čovječanstvu. Ljudi ne mogu opstati u državi anarhije bez osobe koja jamči suživot, suradnju i zajedništvo. Ta osoba je njihov vladar. Razlikuju se pojedine senzibilizirane skupine pojedinaca. U svakoj takvoj skupini postoji autoritet koji ima ovlasti nad ljudima i obiteljima u toj skupini. Vlast se temelji na snazi društvene skupine kojoj autoritet pripada, ali samostalna vladavina nije ostvariva. Kraljevska vlast nije prisutna u svakoj skupini. U stvarnosti kraljevska vlast pripada onim koji dominiraju nad podređenim, skupljaju poreze, vode vojsku u ratove, štite granična područja i iznad kojih nema nitko jači. Ovo je opće prihvaćeno značenje kraljevske vlasti.³⁷

Uloga države i oporezivanje

Svaka državna odnosno vladina aktivnost vezana je za četiri područja: (1) vojna zaštita zajednice; (2) prepiska s osobama udaljenim prostorno i vremenski od vladara i provođenje odredbi koje se odnose na osobe s kojim vladar nema izravan kontakt; (3) postupanje sa svih stajališta u svezi sa skupljanjem poreza i državnim trošenjem; (4) biti zaštitna zona između molitelja i vladara. Ovo podrazumijeva stalnu komunikaciju s vladarom i sudjelovanje u svim njegovim državnim upravnim aktivnostima.³⁸

³⁴ *Isto djelo*, I, str. 47.

³⁵ *Isto djelo*, I, str. 47.

³⁶ Vidite u: *isto djelo*, str. 47 – 48.

³⁷ Prema: *isto djelo*, III:21, str. 151 – 152.

³⁸ *Isto djelo*, III:32, str. 190 – 191.

Kao što je prije navedeno, vlada (država) je neophodna da uz ostalo osigura vlasnička prava sudionicima u gospodarstvu, tako da oni donose odluke na tržištu bez straha.³⁹ Vlasnička prava osnova su za funkcioniranje države.

Od posebnog značaja je državna ili javna potrošnja. Ibn Haldun ističe osobitu pažnju kojom se vladari moraju odnositi prema javnoj potrošnji jer o njoj ovise sudbine mnogih. Ističe da je država najveće tržište, majka i osnova svih trgovina, supstancija dohotka i trošenja. Ako državno poslovanje opada i ako je opseg trgovine malen, ovisna tržišta će pokazivati iste simptome ali u većoj mjeri. Nadalje novac kruži između poslovnih subjekata i vladara krećući se natrag i naprijed, pa ako ga vladar zadrži za sebe to je gubitak za poslovne subjekte.⁴⁰

Ovo podsjeća na Keynesovu teoriju agregatne potražnje i multiplikatora državnog trošenja. Vlada ima snagu stimulirati gospodarstvo ili ga usporiti fiskalnom politikom, pa je za gospodarstvo od velike važnosti održati ga u najboljem stanju i za poslovne subjekte i za vladara.⁴¹

Ibn Haldun je prvi u povijesti dao značajnije doprinose teoriji oporezivanja.⁴² Analizirajući oporezivanje i razloge za niske i visoke porezne prihode Ibn Haldun

³⁹ Država ima važne funkcije u društvenom, političkom i ekonomskom životu nacije. Uz osiguranje vlasničkih prava uloga države je u donošenju zakona i drugih propisa u svezi ekonomskih aktivnosti. Isto tako država ima važnu ulogu u funkcioniranju gospodarstva i ostvarenju rasta, u svezi ovdje razmatranog, kroz fiskalnu politiku odnosno oporezivanje i državnu ili javnu potrošnju. Suvremenim ekonomskim rječnikom može se istaći da postoje tri ekonomske funkcije države i to: poticanje učinkovitosti, poticanje jednakosti i poticanje stabilnosti.

⁴⁰ *Isto djelo*, III:40, str. 238.

⁴¹ Vidite u: McCaffrey, J., *isto djelo*, str. 3 – 4.

I. M. Oweiss tvrdi da je Ibn Haldun prvi u povijesti otkrio koncept multiplikatora koji je kasnije razvio J. M. Keynes (Oweiss, I. M., *isto djelo*, str. 5.). Isto tako, S. C. Karatas, pozivajući se na J. D. C. Boulakija, tvrdi da je Ibn Haldun postavio koncept uloge države u politici stabilizacije i generiranju povećanja potražnje stoljećima prije Keynesa koji je dobio pažnju čitavog svijeta ističući važnost povećanja potražnje u povećanju outputa i kreiranju javnih radova u cilju povećanja zaposlenosti. – Karatas, S. C., *isto djelo*, str. 3.

⁴² I. M. Oweiss, *isto djelo*, str. 6. Ovdje treba istaći sljedeće. Iako se u literaturi Ibn Haldun često navodi kao prvi teoretičar u području oporezivanja (naročito zbog njegovih razmatranja odnosa porezne stope i poreznih prihoda), 600 godina prije njega Abu Jusuf Jakub ibn Ibrahim al-Ansari al-Kufi (731. – 798.), poznat kao Abu Jusuf, razmatrao je problematiku oporezivanja, javnih financija i poljoprivredne proizvodnje u knjizi *Kitab al-Kharaj (Priručnik o porezu na zemlju ili Knjiga o oporezivanju)*.

U trećem poglavlju *Mukaddime* Ibn Haldun dosta široko raspravlja o porezima, a posebice u dijelovima od 36. do 40. (iako se na više mjesta i u drugim poglavljima dotiče problematike oporezivanja). Ovdje se ističu i analiziraju neke od njegovih temeljnih postavki.

O Ibn Haldunovoj teoriji oporezivanja i njenoj današnjoj važnosti vidite u: Islahi, A. A. (2006). „Ibn Khaldun’s Theory of Taxation and Its Relevance Today“, Paper for presentation to the *Conference on Ibn Khaldun*, Madrid, 3-5 November 2006, dostupno na: www2.uned.es/congreso-ibn-khaldun/pdf/02 Abdul Azim Islahi.pdf, pristup: 9.8.2016.

navodi da se na početku dinastije, odnosno države ostvaruju visoki porezni prihodi od malih poreznih razreza, dok se na kraju dinastije ostvaruju mali prihodi od visokih poreznih razreza. Na početku dinastije, odnosno države slijedi se religijski zakon koji je protiv visokih poreza, odnosno zagovara poreze kao što su porezi za dobrotvorne svrhe, porez na zemlju i glavarina. Ti porezi imaju fiksna ograničenja i ne mogu se premašiti.⁴³

Razvojem civilizacije potrebe postaju sve raznovrsnije, raste potražnja za proizvodima zanatstva koje se razvija, a povećava se potrošnja vladara pa se i porezi povećavaju. Kad se porezni razrezi povećavaju iznad granice pravednosti, interes poslovnih subjekata nestaje jer uspoređujući troškove i porez s prihodima ostvaruju malen profit i gube nadu u uspješnost. Mnogi od njih odustaju od poslovnih aktivnosti, a rezultat toga je opadanje ukupnih poreznih prihoda. Civilizacija se uništava jer nestaje inicijativa za poslovne aktivnosti.⁴⁴

Prema tome, na početku dinastije (države) male su potrebe jer ne postoji luksuz i navike koje ga prate. Potrošnja je mala. Prihodi od poreza mnogo su viši od neophodne potrošnje i postoji veliki višak poreznih prihoda. Kako dinastija prihvaća luksuz i sjedilačku kulturu tako potrošnja članova dinastije raste, a posebice vladara. Prihodi od poreza ne mogu podmiriti rastuću potrošnju i troškove, pa je nužno povećanje poreznih prihoda.⁴⁵ Povećavaju se porezni razrezi i uvode se novi porezi koji se nameću trgovini na cijene prodanih proizvoda. S godinama oporezivanje postaje pretjerano. Poslovanja propadaju jer su sve nade u ostvarenje profita uništene. Situacija se sve više pogoršava sve dok se dinastija, odnosno država ne raspadne.⁴⁶ Ibn Haldun zaključuje da su vladar i njegova pratnja bogati samo u srednjem razdoblju dinastije.⁴⁷

Navedeno razmatranje poreznih razreza, odnosno poreznih stopa i poreznih prihoda preteča je koncepta Arthura Betza Laffera iz osamdesetih godina 20. stoljeća u okviru ekonomike ponude, u kojem se učinci promjena poreznih stopa na porezne prihode uobičajeno objašnjavaju Lafferovom krivuljom. Lafferova krivulja grafički prikazuje djelotvornost porezne politike ilustrirajući povezanost poreznih prihoda i poreznih stopa. S rastom poreznih stopa raste prihod od poreza,

⁴³ Ibn Khaldun, *isto djelo*, III:36, str. 230.

⁴⁴ *Isto djelo*, III:36, str. 230 – 231.

⁴⁵ Kraljevskom autoritetu neophodan je Ured ministarstva financija i oporezivanja koji se bavi poreznim aktivnostima pa ga je potrebno osnovati ističe Ibn Haldun. Ministarstvo nadzire prava države po pitanjima dohotka i potrošnje i vodi knjigu koja sadrži sve detalje o dohotku i potrošnji. Knjiga se zove *dîwân* a ta riječ isto tako označava mjesto gdje su uredi dužnosnika koji se bave tim pitanjima. – *Isto djelo*, III:32, str. 198.

⁴⁶ *Isto djelo*, III:37, str. 231 – 232.

⁴⁷ *Isto djelo*, III:39, str. 235.

ali poslije određene visine porezne stope njen dalji rast vodi smanjenju poreznih prihoda.⁴⁸

Zaključno, potrebno je istaći da suvremeni računi nacionalnog dohotka polaze od jednakosti dohotka i trošenja. Potrošnja jednih dohodak je za druge i upravo zbog toga ukupna potrošnja jednaka je ukupnom dohotku. Na tu činjenicu prvi je u 14. stoljeću ukazao Ibn Haldun: „Dohodak i potrošnja jednaki su u svakom gradu. Ako je dohodak velik i potrošnja je velika i obratno. A ako su dohodak i potrošnja veliki, stanovnici su povoljnije situirani, a grad raste.“⁴⁹

Potražnja, ponuda, cijena i novac

Ibn Haldun se u *Mukaddimi* dotakao analize interakcije ponude i potražnje, funkcioniranja tržišta i formiranja cijena. Razmatrao je dvije vrste dobara i to nužna dobra i luksuzna dobra. Kako ističe⁵⁰, tržišta podmiruju potrebe ljudi. Neke od tih potreba podmiruju se nužnim dobrima, npr. namirnicama kao što su pšenica i ječam, odgovarajuća hrana kao što su grah, slanutak, grašak i druga jestiva zrna, te zdrava hrana kao što su luk, češnjak i slično. Druga dobra su ugodna ili luksuzna dobra kao što su začini, voće, odjeća, alati, proizvodi zanatstva i zgrade.

Ukoliko je grad ekonomski visoko razvijeno područje s velikim brojem stanovnika, cijene neophodnih namirnica i odgovarajućih dobara niske su (osim u slučaju vremenskih nepogoda koje mogu utjecati na manju ponudu namirnica), a cijene luksuznih dobara su visoke. Za razliku od toga ukoliko je malo stanovnika u gradu cijene se kreću suprotno. Razlog ovom je što ljudi u gradu i okolici zbog straha od nestašice gomilaju neophodne namirnice i imaju viškove iznad obiteljskih potreba. Stanovnici grada imaju više hrane nego što trebaju, a posljedica toga je niska cijena hrane.

Sve druge pogodnosti, odnosno luksuzna dobra nisu stvari od općeg interesa i njihovo pribavljanje ne angažira rad svih ili većine stanovnika u gradu. Kad je grad ekonomski visoko razvijeno i civilizirano područje, vrlo velika je potražnja

⁴⁸ Predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Ronald Regan je na tiskovnoj konferenciji u listopadu 1981. godine nastojao impresionirati novinare pozivajući se na Ibn Halduna, arapskog filozofa iz 14. st., u cilju potpore njegovom zagovaranju smanjenja poreza, obrazlažući i parafrazirajući Ibn Halduna da se s malim razrezom poreza ostvaruju veliki porezni prihodi. – Nagarajan, K. V. (1982). „Ibn Khaldun and „Supply-Side Economics“: A Note“, *Journal of Post Keynesian Economics*, (5), 1: 117. (čitav tekst tiskovne konferencije objavljen je u *New York Times*, October 2, 1981).

⁴⁹ Ibn Khaldun, *isto djelo*, IV:11, str. 275.

⁵⁰ *Isto djelo*, IV:12, str. 276.

za luksuznim dobrima. Zbog male ponude postoji nestašica takvih dobara, a rezultat su visoke cijene tih dobara.

U razvijenoj civilizaciji zanati i rad su skupi zbog velike potražnje za njihovim proizvodima, a tri su razloga za to: (1) postoji velika potreba za njima zbog velikog broja stanovnika koji traže visoki stupanj komfora; (2) industrijski radnici pridaju veliku važnost svojim uslugama budući da je lak život u gradu zbog obilja hrane; (3) veliki broj bogatih koji za podmirenje svojih brojnih potreba trebaju usluge zanatlija i zbog toga im plaćaju više nego što je vrijednost njihovog rada i tako se natječu u posjedovanju luksuznih proizvoda. Otud radnici, zanatlije i obrtnici postaju arogantni, rad im postaje skup, a izdatci stanovnika gradova za nabavku njihovih proizvoda povećavaju se.⁵¹

U navedenim razmatranjima, iako ga tako ne naziva, pa makar i nesvjesno Ibn Haldun postavlja koncept izvedene potražnje. Izvedena potražnja je slučaj kad je potražnja za nekim proizvodom (ili inputom) rezultat potražnje za nekim drugim proizvodom (ili outputom), a u razmatranom slučaju potražnja za radom zanatlija izvedena je iz potražnje za njihovim proizvodima.

Suprotno od razmatranog primjera ekonomski razvijenog grada s velikim brojem stanovnika, u malim gradovima s malim brojem stanovnika namirnice nisu obilne zbog male ponude rada, a stanovnici se boje nestašice pa kad nabavljaju namirnice stvaraju zalihe. Namirnice postaju dragocjene pa kupci moraju platiti visoku cijenu. Suprotno tome, zbog male potražnje luksuznih dobara (jer je malen broj stanovnika koji žive u lošim uvjetima) cijene takvih proizvoda su niske.⁵²

Carine i druge pristojbe koje se obračunavaju na proizvode i naplaćuju prema odredbi vladara, kao i porezi na ostvarene profite u poslovnim transakcijama obračunavaju se u cijene namirnica povećavajući ih. Otud su cijene namirnica u gradovima više od onih u pustinji gdje nema ili su niske carine i druge pristojbe.⁵³

Trošak rada u poljoprivredi također se obračunava u cijenu namirnica. Ibn Haldun navodi primjer visokih cijena prehrambenih proizvoda u Španjolskoj nakon što su u *reconquisti* muslimani potisnuti na obalno područje gdje se u proizvodnju ulaže veliki rad zbog siromašnih poljoprivrednih zemljišta neprilagođenim uzgoju povrća. Za razliku od toga, u zemljama Berbera na sjeveru Afrike zbog plodnog tla i stoga manjeg utroška rada i velike ponude namirnice su jeftine.⁵⁴

Poznato je iz teorije ponude da su troškovi proizvodnje i mogućnost ostvarenja profita temeljni čimbenici koji utječu na ponudu. Prema gore navedenom,

⁵¹ *Isto djelo*, IV:12, str. 276 – 277.

⁵² *Isto djelo*, IV:12, str. 277.

⁵³ *Isto djelo*, IV:12, str. 277.

⁵⁴ *Isto djelo*, IV:12, str. 278.

razmatrajući razlike u cijenama namirnica proizvedenih na siromašnom i plodnom zemljištu, Ibn Haldun ističe ulogu troškova proizvodnje u ponudi i visini cijena. Razlikama u troškovima proizvodnje objašnjava razlike u ponudi i cijenama.

Ibn Haldun je razmatrao i problematiku novca. Prema njemu novac nije oblik bogatstva već je sredstvo kojim se bogatstvo može steći. Funkcija novca je mjera vrijednosti. Bog je stvorio zlatnu i srebrnu rudu kao mjeru vrijednosti za akumulaciju kapitala. Ističe da je svrha stjecanja dobara ta da se u konačnici dobije zlato i srebro jer su dobra podložna tržišnim oscilacijama i promjenama njihove vrijednosti, a zlato i srebro nisu. Zlato i srebro su osnova profita, imovine i blaga.⁵⁵

Prema tome, novac nije pravi oblik bogatstva jer se bogatstvo stvara i transformira kroz rad u efektivan oblik akumulacije kapitala. Ibn Haldun je razlikovao novac i stvarno bogatstvo, iako je shvaćao da se akumulacija kapitala može steći novcem. Novac za razliku od zamjene ili trampe pojednostavljuje ekonomski život, omogućuje vremensko i prostorno odvajanje akta kupnje i akta prodaje i tako olakšava protok robe između tržišta i između zemalja.

Ibn Haldun ističe da iako zemlje istoka – Egipat, Sirija, Kina i Indija i cijele sjeverne regije iznad Mediterana imaju zlatnu i srebrnu rudu, nisu po tome bogate kao ni po tome što su prve počele proizvoditi zlato. Izvor njihovog bogatstva je rad a robu koju proizvode izvoze u druge zemlje i zarađuju trgovinom.⁵⁶ Novac, odnosno zlato i srebro nisu izvor bogatstva, već je izvor bogatstva visoka napučenost nekih zemalja, razvijenost proizvodnje, uloženi rad i imovina stanovnika. To su osnovni izvori bogatstva.

Trgovina i trgovci

Ibn Haldun o trgovini raspravlja u V. poglavlju *Mukaddime* u dijelovima 9. – 14. Trgovini kao djelatnosti daje poseban značaj, a uz trgovinu razmatra i pojedine zanate.⁵⁷ Prema Ibn Haldunu trgovina je pokušaj ostvarivanja profita povećanjem

⁵⁵ *Isto djelo*, V:1, str. 298.

⁵⁶ *Isto djelo*, IV:14, str. 279.

⁵⁷ Ibn Haldun je zastupao ekonomske interese u trgovini koja se razvila upravo u njegovo vrijeme (Blagojević, O. (1983.). *Ekonomske doktrine*. IV. izdanje. Beograd: Privredni pregled, str. 59.); njegovi pogledi u području ekonomske politike pogoduju interesima trgovaca (Šoškić, B. (1968.). *Razvoj ekonomske misli*. Beograd: Institut za ekonomska istraživanja, str.30.

„Zanati i znanosti rezultat su čovjekove sposobnosti da razmišlja što ga razlikuje od životinja. ... Kad civilizacija napreduje potražuju se luksuzni proizvodi a to uključuje oplemenjivanje i razvoj zanata“ (Ibn Khaldun, *isto djelo*, V:16, str. 314 – 315.). Ibn Haldun svrstava zanate u neophod-

kapitala i to kupovinom robe po niskoj, a prodajom po visokoj cijeni bez obzira o kakvoj se robi radi, o robovima, žitu, životinjama, oružju ili odjeći. Temeljem obračunatog iznosa razlike ostvaruje se profit. Pokušaj ostvarenja profita poduzima se skladištenjem robe i čuvanjem dok na tržištu ta roba ne postigne visoku cijenu što donosi veliki profit. Također, trgovci mogu transportirati robu u drugu zemlju u kojoj je veća potražnja za tom robom nego u domicilnoj zemlji gdje je nabavljena. To donosi velike profite.⁵⁸

Posebnu pozornost Ibn Haldun pridaje trgovačkom transportu robe pri čemu daje i neke od smjernica kako uspješno poslovati i ostvariti profit. Naglašava da uspješan trgovac putuje i prevozi robu koja je potrebna svima i bogatim i siromašnim, vladarima i podanicima. Velika je potražnja za takvom robom i ona se prodaje. Ako trguje i prevozi robu koja je potrebna samo manjem broju kupaca može se dogoditi da je robu nemoguće prodati jer zbog nekog razloga potencijalni kupci mogu odustati od kupovine pa trgovac neće ostvariti profit. Isto tako, najbolje je prevoziti robu srednje kvalitete koja odgovara većini ljudi jer je roba najviše kvalitete ograničena u prodaji samo na bogate i malobrojne pripadnike vladajuće elite. Uz to, moguće je po visokim cijenama ostvariti velik profit ako se roba transportira u zemljopisno udaljene zemlje opasnim putovima i uz velik rizik.⁵⁹ Zbog udaljenosti i rizika u tim zemljama roba je rijetka i vrlo tražena, a cijene su visoke za razliku od niskih cijena u bližim zemljama gdje je siguran transport a ponuda robe velika.⁶⁰

Ibn Haldun ističe da trajno niske cijene štete trgovcima.⁶¹ Trgovina podrazumijeva kupovanje i skladištenje robe, te čekanje na rast cijene robi na tržištu kako bi se ostvario profit. Opadanje cijene robi koje dugo traje, bila to hrana, odjeća ili nešto drugo, za trgovca je gubitak a ne ostvarenje profita uz mogući gubitak kapitala. Pogoršava se stanje svih koji su u svezi s proizvodom kojem je cijena trajno niska, pa ukoliko je riječ o pšenici pogoršava se stanje poljoprivrednika koji uzgajaju pšenicu, ali i mlinara, pekara i trgovaca. Pogoršava se stanje čak i vojnika jer je njihova opskrba koju dobivaju od vladara u obliku žita prikupljenog lenskim porezom, a kako je dohodak od oporezivanja malen smanjuju im se primanja.

ne zanate (poljoprivreda, arhitektura, krojenje, tesarstvo i tkanje) i plemenite zanate (porodiljstvo, umjetnost pisanja, tiskanje knjiga, pjevanje i medicina). – *Isto djelo*, V:22, str. 319.

O Ibn Haldunovim pogledima na mjesto i ulogu zanata u društvu vidite u: Yasien, M. (2006). „The Islamic Philosophy of Labor and Crafts: The View of the Ikhwan al-Safa”, *Isfahani and Ibn Khaldun*, *American Journal of Islamic Social Sciences*, (23), 1: 35 – 51.

⁵⁸ Jednom je stari trgovac o biti trgovine rekao: „Kupi jeftino, prodaj skupo“. – Ibn Khaldun, *isto djelo*, V:9, str. 309 – 310.

⁵⁹ *Isto djelo*, V:10, str. 310.

⁶⁰ Prema tome, profit je nagrada za poduzeti rizik.

⁶¹ *Isto djelo*, V:12, str. 311 – 312.

U cilju povećanja kapitala i dobivanja profita kapital neizbježno dolazi u ruke trgovaca u procesu kupoprodaje i čekanja na isplatu. Poštenih trgovaca je malo pa su česta varanja, petljanja s robom i kašnjenja plaćanja koji mogu uništiti profit. Također događaju se i nepriznavanja ili poricanje obveza koje mogu nekome uništiti kapital osim ako obveze nisu pisano utanačene pred svjedocima. Pravosuđe je tu od male pomoći jer zakon nalaže jasne dokaze. Sve navedeno trgovcima zadaje mnogo nevolja, pa se može ostvariti mali profit s velikom mukom i poteškoćama, ili se može uopće ne ostvariti profit, a trgovci mogu izgubiti svoj kapital.⁶²

Ukoliko se trgovac ne boji svađa, ako zna kako srediti račune i uvijek je spreman ići na sud, ima veće izgleda da trgovci s njim postupaju pošteno. U suprotnom mora imati zaštitu nekog s visokim položajem koji će mu osigurati poštovanje u očima trgovaca i potaći suce da odobre njegova prava u odnosu na dužnika. Na taj način dobiva pravdu i povrat svog kapitala od dužnika u prvom slučaju dragovoljno, a u drugom prisilno. S druge strane, ako se osoba boji, nije agresivna a nema zaštitu nekog s položajem u pravosuđu, treba izbjegavati trgovinu jer riskira gubitak svog kapitala. Trgovina zahtijeva lukavost, spremnost ulaska u sporove, stalnu svađu i veliku upornost. To su obilježja trgovine.⁶³

Postoje dvije vrste trgovaca. Prva koja je niža i blisko je povezana s lošim trgovcima koji varaju, lažno svjedoče i negiraju izvještaje o transakcijama i cijenama. Varanje je njihovo temeljno obilježje, a muževnost im je potpuno strana i ne mogu je steći. Druga vrsta trgovaca ima zaštitu nekog s visokim položajem pa su tako pošteđeni i nemaju veze s lošim poslovnim manipulacijama. Oni su vrlo rijetki. To su ljudi koji su iznenada stekli novac na neuobičajen način ili su ga naslijedili od člana obitelji. Tako su dobili bogatstvo koje im pomaže da se druže s ljudima iz dinastije. Previše su ponosni da imaju bilo što osobno s poslovnim manipulacijama i oni to prepuštaju svojim agentima i slugama, a suci im s obzirom na njihovo dobročinstvo i darove potvrđuju prava.⁶⁴

Stanovništvo

Ibn Haldun na više mjesta u *Mukaddimi* razmatra problematiku rasta stanovništva. Stanovništvo određuje proizvodnju jer kad je više rada ostvaruje se veći profit, a prosperitet i bogatstvo dovodi do potražnje za luksuznim dobrima i stvarima koje idu uz to. Zanatstvo se razvija, a proizvodnja i profiti su u porastu.

⁶² *Isto djelo*, V:13, str. 312 – 313.

⁶³ *Isto djelo*, V:13, str. 313.

⁶⁴ *Isto djelo*, V:14, str. 313 – 314.

Dolazi do priljeva stanovništva iz ruralnih područja. Sav dodatni rad zapošljava se u proizvodnji luksuznih dobara za razliku od prijašnjeg rada koji je proizvodio dobra neophodna za život. Što je više stanovnika u gradu luksuzniji je njihov život.⁶⁵

Međutim, postoji granica rastu stanovništva i veličini grada iza koje nastaju problemi i to zbog dva razloga. Prvo, rast stanovništva povećava potražnju za hranom i drugim poljoprivrednim proizvodima uz istovremeno smanjivanje obrađivanja poljoprivrednog zemljišta. Uz to pri kraju dinastije problem se javlja i kao posljedica nemira i pobuna, a sve to po pravilu vodi malom skladištenju i zalihama žita. Isto tako, urod i žetva nisu stabilni iz godine u godinu zbog vremenskih nepogoda, pa u nedostatku zaliha nastupa glad. Cijena žitu raste. Siromašni ljudi ga ne mogu kupiti i umiru, a ako se za nekoliko godina ništa ne skladišti zavladaće opća glad.⁶⁶

Ovako razmatranje i zaključci Ibn Halduna podsjećaju na teoriju stanovništva koju je 1798. godine postavio Thomas Robert Malthus a prema kojoj postoji ograničenje rastu stanovništva zbog moguće oskudice hrane i gladi.⁶⁷

Drugo, pojava kuge i drugih bolesti rezultat je prenapučenosti i urbanog zagađenja, te nezdrave vlage u zraku u gusto naseljenim područjima. Urbano zagađenje i sjedilački način života ne pripremaju tijelo za obranu od infekcija pa dolazi do velikih epidemija i bolesti u gradovima i naseljenim mjestima. Prema Ibn Haldunu znanost je ukazala na neophodnost praznih prostora i nenaseljenih područja između urbanih cjelina što omogućuje cirkulaciju zraka.⁶⁸

Tako još u 14. stoljeću Ibn Haldun ukazuje na ekološki problem zagađivanja prostora, njegovih posljedica, te na mogućnost i način na koji se taj problem može ublažiti.

⁶⁵ *Isto djelo*, IV:11, str. 274.

⁶⁶ *Isto djelo*, III:49, str. 255 – 256.

⁶⁷ Prema Malthusu mogućnost prehrane ljudi ograničena je i čovječanstvu prijeteći oskudica i glad zbog zakona opadajućih prinosa u poljoprivredi. Kako se stanovništvo množi geometrijskom progresijom, a proizvodnja hrane se povećava aritmetičkom progresijom, ako nema bolesti i ratova odnosno rasta smrtnosti, dostiže se točka minimalno ostvarenog poljoprivrednog outputa potrebnog za održavanje života postojećeg stanovništva. Nakon te točke stopa smrtnosti veća je od stope rođenja (Malthusova ravnoteža).

⁶⁸ *Isto djelo*, III:49, str. 256.

5. Zaključak

Ibn Haldun je bio veliki kasnosrednjovjekovni arapski filozof koji se smatra osnivačem filozofije povijesti i sociološke znanosti. U njegovom najznačajnijem djelu *Mukaddima* posebno se ističu ekonomska razmatranja koja izlaže sa sociološkog stanovišta sagledavajući njihove društvene posljedice. U tome nema sustavne ekonomske misli niti izgrađenog cjelovitog općeg sustava ekonomske analize, pa ni začetka ekonomije kao znanosti. Međutim, postoji neosporan značajan doprinos Ibn Halduna povijesti ekonomske misli i on je jednostavno nezaobilazan u izučavanju povijesti ekonomske misli, a nažalost dugo vremena bio je nepoznat na Zapadu. Pojedine probleme iz područja ekonomije koji su se 400, 500 godina, pa i u 20. stoljeću objašnjavali u okviru ekonomske znanosti on je prvi uočio i razmatrao.

U radu su istražene i analizirane neke od poveznica iz *Mukaddime* s ekonomijom, a u okviru kojih je potrebno istaći sljedeće.

Rad i podjela rada temelj su proizvodnje koja je osnovna pretpostavka formiranja društvene zajednice i njenog razvoja. Rad, podjela rada i višak rada izvor su blagostanja s tim da je izvor bogatstva višak rada i mogućnost raspolaganja s njim. Jasno definirana vlasnička prava neophodna su za razvoj i gospodarski rast. Država ima važne funkcije u društvenom, političkom i ekonomskom životu nacije. Posebnu pozornost Ibn Haldun daje oporezivanju i državnoj potrošnji i u tome je preteča koncepta agregatne potražnje i multiplikatora. Prvi u povijesti dao je značajnije doprinose teoriji oporezivanja. Posebice je značajna njegova analiza veze između poreznih stopa i poreznih prihoda koja je preteča koncepta A. B. Laffera iz osamdesetih godina 20. stoljeća, te ukazivanje na jednakost dohotka i potrošnje koja je osnova suvremenih računa nacionalnog dohotka.

Ibn Haldun razmatra interakciju ponude i potražnje i kao posljedicu formiranja cijene na tržištu, te postavlja koncept izvedene potražnje iako ga tako ne naziva. Posebice naglašava ulogu troškova proizvodnje u ponudi i visini cijena, pa razlikama u troškovima proizvodnje objašnjava razlike u ponudi i cijenama. Ističe funkciju novca kao mjere vrijednosti, i rad a ne novac kao izvor bogatstva. Veliku pozornost posvećuje trgovini, skladištenju i transportu robe ukazujući na neke od mogućnosti ostvarenja većeg profita u trgovinskim transakcijama. Polazeći od toga da stanovništvo određuje proizvodnju i kao takvo je izvor gospodarskog rasta, 400 godina prije T. R. Malthusa razmatra postojanje granice rastu stanovništva zbog moguće oskudice hrane i gladi. Još u 14. stoljeću ukazuje na ekološki problem zagađivanja prostora i njegovih posljedica, te na mogućnost i način kako se taj problem može ublažiti.

Literatura

Knjige:

- Al-Azmeh, A. (1990). *Ibn Khaldun*, London: Routledge
- Backhaus, J. G. (2012). (Ed.). *Handbook of the History of Economic Thought*, New York: Springer
- Backhouse, R. E. (2002). *The Penguin History of Economics*. London: Penguin Books
- Blagojević, O. (1983.). *Ekonomske doktrine*. IV. izdanje. Beograd: Privredni pregled
- Bučan, D. (1976.). *Realistički racionalizam ibn Halduna: ibn Haldun iz Mukaddime*. Zagreb: JAZU
- Dragičević, A. (1987.). *Razvoj ekonomske misli*. Zagreb: CEKADE
- Ekelund, R. B., Hebert, R. H. (2007). *A History of Economic Theory and Method*. Fifth Edition. Long Grove: Waveland Press
- Gross, M. (1996.). *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber
- Ibn Haldun, (2004). *Al-Ta'rif*. Tunis: Susa, (arapski)
- Ibn Khaldun (2005). *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Princeton: Princeton University Press
- Karić, E. (2008.). *Ibn Haldun: uvod u čitanje Al-Muqaddime*. Sarajevo: El-Kalem
- Sabolović, D. (1972.). *Historija političke ekonomije*. Zagreb: Informator
- Schumpeter, J. A. (1975.). *Povijest ekonomske analize*. Zagreb: Informator
- Šoškić, B. (1968.). *Razvoj ekonomske misli*. Beograd: Institut za ekonomska istraživanja
- Vranicki, P. (2001.). *Filozofija historije*. Knjiga prva. Zagreb: Goldenmarketing

Članci u časopisu:

- Ali, A., Thompson, H. (1999). „The Schumpeterian Gap and Muslim Economic Thought“, *The Journal of Interdisciplinary Economics*, (10),1: 31 - 49., dostupno i na: <http://www1.aucegypt.edu/faculty/thompson/herbtea/articles/jie3.html>
- Boulakia, J. D. C. (1971). „Ibn Khaldun: A Fourteenth-Century Economist“. *Journal of Political Economy*. (79), 5: 1105 – 1118.
- Ead, H. A., Eid, N. H. (2014). „Between Ibn Khaldun and Adam Smith (Fathers of Economics)“. *IOSR Journal of Business and Management*. (16), 3: 54 – 56.
- Irving, T. B. (1955). „Ibn Khaldun on Agriculture“. *Islamic Literature (Lahore)*. (7), 8: 31 – 32.

- Nagarajan, K. V. (1982). „Ibn Khaldun and „Supply-Side Economics“: A Note“, *Journal of Post Keynesian Economics*, (5), 1: 117.
- Sharif, M. R. (1955). „Ibn Khaldun, The Pioneer Economist“. *Islamic Literature (Lahore)*, (6), 5: 33 – 40.
- Soofi, A. (1995). „Economics of Ibn Khaldun Revisited“, *History of Political Economy*, (27), 2: 387 – 404.
- Spengler, J. J. (1964). „Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun“. *Comparative Studies in Society and History*, (6), 3: 297 – 303.
- Sušić, H. (1974.). „Ibn Haldunove ekonomske ideje“, Sarajevo: *Pregled*, br. 1.
- Veljak, L. (2009.). „Ibn Haldun i Vico: o mediteranskom utemeljenju cikličkog poimanja povijesti“. *Filozofska istraživanja*, (29), 4: 720.
- Vukočić, J. (2015.). „Politička teorija Ibn Halduna“. *Kom*, (4), 2: 126.
- Weiss, D. (1995). „Ibn Khaldun on Economic Transformation“. *International Journal of Middle East Studies*, (27), 1: 36.
- Yasien, M. (2006). „The Islamic Philosophy of Labor and Crafts: The View of the Ikhwan al-Safa', Isfahani and Ibn Khaldun“, *American Journal of Islamic Social Sciences*, (23), 1: 35 – 51.

Članci u zborniku:

- Hosseini, H. S. (2003). „Contributions of Medieval Muslim Scholars to the History of Economics and their Impact: A Refutation of the Schumpeterian Great Gap“, u: Samuels, W. J., Biddle, J. E., Davis, J. B. (Eds.). *A Companion to the History of Economic Thought*, Malden: Blackwell Publishing. str. 29.
- Oweis, I. M. (1988). „Ibn Khaldun, the Father of Economics“, u: Atiyeh, G. N., Oweiss, I. M. (Eds.). *Arab Civilization: Challenges and Responses*. Albany: State University of New York Press, str. 112 – 127. – dostupno i na: <http://faculty.georgetown.edu/imo3/ibn.htm>

Ostalo:

- Bartkus, J. R., Hassan, M. K. „Ibn Khaldun and Adam Smith: Contributions to Theory of Division of Labor and Modern Economic Thought“, dostupno na: <http://www.muslimheritage.com>
- Islahi, A: A. (2006). „Ibn Khaldun's Theory of Taxation and Its Relevance Today“, Paper for presentation to the *Conference on Ibn Khaldun*, Madrid, 3-5 November 2006, dostupno na: www2.uned.es/congreso-ibn-khaldun/pdf/02_Abdul_Azim_Islahi.pdf

- Islahi, A. A. (2009). „Thirty years of research in the history of Islamic economic thought: Assessment and future directions“, *MPRA*: Paper No. 18102, dostupno na: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/18102/>
- Karatas, S. C. (2006). „The Economic Theory of Ibn Khaldun and the Rise and Fall of Nations“. *Muslim Heritage*, dostupno na: <http://www.muslimheritage.com>
- McCaffrey, J. „Ibn Khaldun: the forgotten father of economics?“, dostupno na: www.tcd.ie/Economics/assets/pdf/SER/2009/Joe_McCaffrey.pdf
- New York Times*, October 2, 1981
- The Muqaddimah*, Abd Ar Rahman bin Muhammed ibn Khaldun, Translated by Franz Rosenthal, London, 1958 - dostupno na: www.muslimphilosophy.com/ik/Muqaddimah/

IBN KHALDUN: ECONOMIC THOUGHTS IN THE MUQADDIMAH

Summary

This paper investigates contributions to the economic thought of famous medieval Arabian philosopher Ibn Khaldun as given in his best-known piece of work *The Muqaddimah*. The analysed topics cover: labour and labour division and profits, production, ownership, social stratification, governance and rulers' authority, the role of state and taxation, supply, demand, price and money, commerce and merchants and population. Even though Ibn Khaldun does not reveal systematic economic thought or developed general framework for economic analysis his important contribution to the history of economic thought presents indispensable source in the history of economic thought. Particular problems addressed within economics over past centuries as well as throughout 20th century were first noted and discussed by Ibn Khaldun.

Keywords: Ibn Khaldun; *The Muqaddimah*; economics; economic thought